

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 9

ЯШИН В.О.,
старший викладач

РОЗВИТОК ТРАДИЦІЙНОЇ ОСВІТИ СЕРЕД ЄВРЕЙСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ Й ХЕРСОНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОРІЧЧЯ

У першій половині ХІХ сторіччя єврейська традиційна освіта в Росії перебувала у архаїчному стані, знаходячись украй далеко від потреб реального життя. Зміст освіти, обмежений колом релігійного знання, носив надзвичайно утилітарний характер, а отримані молоддю знання могли бути застосовані виключно в середині єврейської громади і виключно при збереженні того, майже середньовічного стану суспільних відносин, в якому ми застасмо її у середині ХІХ сторіччя. Установи традиційної єврейської освіти — талмуд-гора, хедер і ешива (ієшива, єшибот, ієшибот), обов'язково створювалися в усіх громадах, як тільки це дозволяла економічна можливість. До початку модернізаційних процесів, головним і єдиним їх призначенням була трансляція в незмінному, еталонному вигляді національної історико-культурної і релігійної традиції наступним поколінням.

У першій половині ХІХ сторіччя етнічна замкненість і кагальна організація ставали на заваді реалізації державної політики в губерніях Литви, Білорусі і України найбільше потенційно небезпечних у воєнному і політичному аспектах. Іновірні єврейські громади, піддані, які не розмовляють російською, походять з колишнього закордону, панують у економіці краю — і все це в часи «офіційної народності», — для імперії це було надзвичайно небажано і небезпечно. Тому вже т.зв. «Положення» 1804 р. та 1835 року висували секуляризацію та русифікацію традиційної єврейської освіти, як провідну умову зміни т.зв. «єврейського побуту», унормовуючи при цьому організацію спеціальних шкіл для євреїв за їхній же кошт, якщо євреї не побажають навчатися у російських світських школах [9, с.225].

Держава, втім, не була піонером у процесах секуляризації єврейської традиційної освіти. Практичний приклад подала Оdesa, де у 1826 році коштом бродських євреїв було засновано секуляризовану єврейську школу, яку очолив Б. Штерн (першу, але

малоуспішну у 1822 році було засновано в Умані). Школа користувалася підтримкою особисто М. Воронцова, її схвально оцінював міністр С. Уваров, а у 1837 році її відвідав Микола I [2, с. 20]. Ідея створення такого роду єврейських секулярних шкіл, що повністю укладалася у русло урядової політики примусової просвіти євреїв, знайшла дієву підтримку С. Уварова, який запропонував тодішньому директору Ризького училища М. Лілієнталю очолити справу. Діяльність останнього вкрай стримано а, насправді, вороже, сприймалася традиціоналістами, проте, відносно приязно — модернізованим єврейством Херсона і Одеси. Як можна судити, цими одними і обмежувалося коло його прихильників [2, с.27].

Уряд, утім, не мав наміру відступати від ідеї примусової просвіти євреїв. Задля легітимації своїх намірів у єврейському середовищі, С. Уваров пішов на створення комісії, у складі якої, крім самого М. Лілієнтала були, з одного боку традиціоналісти: третій любавичеський ребе Менахем-Мендл (Мендель Любавичер), голова воложинської ешиви ребе Іцхак Іцхакі, а з іншого — модернізовані євреї, зокрема, вже згадуваний Б. Штерн, бердичівський купець І. Гальперн (зустрічається написання Гальперін), а також троє представників від міністерства просвіти. Запрошення було надіслане й І. Левінзону, але останній, будучи хворим, відмовився. Втім, функції цієї комісії звелися лише до санкціонування власним авторитетом урядового проекту устрою та урядових же підручників для майбутніх казенних єврейських училищ. Провідним завданням створюваних закладів була примусова акультурація, асиміляція єврейської молоді, боротьба проти ортодоксального юдаїзму і юдаїзму взагалі, русифікація і, у перспективі – християнізація, що відкрито свого часу визнавав ще С. Уваров [2, с. 38].

З 1859 року уряд ввів обов'язкове навчання в казенних училищах дітей почесних громадян-євреїв і єврейських купців, що викликало спротив традиціоналістів. Однак, дуже швидко міністерство просвіти дало роз'яснення, що цей обов'язок слід вважати лише «моральним». Фактично, це був такий собі етнізований варіант парафіяльних шкіл і повітових училищ, у яких викладалися лише окремі єврейські дисципліни, 13 годин з 24 усього на тиждень [3, с.17-18]. Вивчення Талмуду, на відміну від

традиційних єврейських шкіл, здійснювалося не безпосередньо за джерелом, а, за ініціативою того ж С. Уварова, за спеціальними підручниками. На видання цих підручників було витрачено більше як 200 тисяч крб., коробкового збору, або близько 70 крб. на одного учня — надзвичайну, як на той час суму. Більшість цих були написані німецькою мовою і мали одного автора — Леона (Арьє Лейб) Мандельштама, одного з активних учасників єврейської шкільної реформи. До початку 1860-х років, підручники Л. Мандельштама, що обійшлися порядково дорожче, ніж зазвичай, вже були ґрунтовно забуті.

У контексті загальної політики русифікації, особливо та з огляду на польське повстання, з 1864 року німецька мова викладання в КСУ була остаточно замінена російською. Взагалі, у 1860-ті роки, у часи панування асиміляціонізму та й пізніше, вже наприкінці сторіччя, багатьма євреями і далеко не тільки свідомими маскілами, русифікація розглядалася прихильно. По-перше, цього вимагали економічні інтереси єврейства. По-друге (що впливало із першого), християнська, а, фактично – міська, буржуазна модель поведінки, до якої прагнула частина єврейства, була немислима без російської мови. М. Бен-Амі згадував, що багато хто з євреїв «були упевнені, що з кожним російським словом, що набуває єврей, наближається визволення усього народу, що коли всі євреї... заговорять російською, та ще й з правильним наголосом... наступлять месіанські часи». І «це не іронія, а історичний факт!», додавав він [1, с. 257-258].

З метою подальшої уніфікації, з 1857 року вчителям КСУ дозволено було носити (а, фактично, введено обов'язок) уніформу міністерства просвіти. З 1861 вони були звільнені від сплати податків та виконання інших державних повинностей [2, с. 35]. Наглядачами училищ призначалися спочатку виключно християни і дуже часто, унаслідок тодішнього «кадрового голоду» – з числа колишніх вчителів, видалених із своїх посад за різного роду провини. Їхня некомпетентність, антиєврейська упередженість, масові зловживання, пияцтво, здирництво, побори з батьків, хабарі з конкурентів-меламедів компрометували саму ідею училищ [2, с.40, 41]. Тому 1862 року вони поступово замінювалися євреями, як випускниками рабинських семінарій, так і ви-хрестами [5, арк. 35-36]. Цікаво, що як тільки на чолі училищ

ставали євреї, наповнюваність їх учнями одразу зростала утрое, учетверо а то й вдсятеро.

Останнє явище, слід розуміти, було пов'язане як із прагненням єврейської юні до отримання освіти, так і з можливістю доступу до коштів коробкового збору, які відкривалися в такому випадку. Зрозуміло, що ані християнські наглядачі, ані вихрести (тим більше!) не мали доступу до коштів громади. У той же час, така можливість, за дієвої підтримки «адміністративного ресурсу» влади, що була зацікавлена у послабленні традиціоналістів, швидко відкривалася перед наглядачами-маскілами. Більше того, ці останні, як і викладачі училищ, будучи модернізованими євреями, украй потребували організаційно-матеріальної бази для подальшої боротьби за місце і вплив у громаді, що з лихвою давали їм казенні училища. Видається, що у багатьох випадках справа обстоєла саме так.

Загальна кількість учнів казенних училищ протягом всього часу їх існування становила близько 1,5 тисяч осіб, а в середньому в одній школі було від 28 до 47 учнів. У той же час, кількість учнів у 78 аналогічних християнських закладах: парафіяльних школах і повітових училищах у 1863-1864 роках становила близько 5,5 тисяч осіб (відповідно, 5468 та 5534 учнів). У аналогічних, але християнських чоловічих училищах, євреї також склали на середину 1860-х років близько 1,5 %, а у жіночих училищах — 8-9 % загальної кількості учнів. Цей факт пояснювався тим, що юнаки-євреї, на відміну від дівчат, мали більш широкий вибір закладів для отримання освіти.

У середині 1860-х років у КЄУ Одеського навчального округу навчалися ~8 % єврейських дітей шкільного віку, що можна визнати непоганим показником тільки відносно інших округів. Наприклад, у Віленському окрузі у КЄУ навчалося ~3 % єврейських дітей, а у Київському окрузі не більше 2 % [2, с. 34-35]. Простежується кореляція між рівнем модернізації єврейських громад регіону і кількістю учнів у секуляризованих закладах початкової освіти. Хоча в абсолютному значенні ці цифри можуть свідчити лише про провал кампанії, як такої.

На середину 1860-х років, найбільш модернізованими з єврейських училищ закладів краю виглядали Одеські казенні училища, яких лише першого розряду було три. Тодішня шкіль-

ва система дозволяла певні варіації стосовно предметів викладання, тому в Одесі, у відповідності до поглядів місцевих маскідів і побажань громади, викладали, крім іншого, французьку мову, історію, географію, природознавство («природна історія»), бухгалтерію і комерційну справу, із застосуванням стандартних імінаричних російськомовних підручників із загальноосвітніх предметів [10, с. 599]. Професійний рівень вчителів Одеських училищ достатній. Так, обидва «вчених єврея» при губернаторі, що обіймали цю посаду у досліджувану добу, вчитель російської мови Л.М. Генікес і французької мови М.С. Гурович, служили в Одеському училищі 2-го розряду¹ [10, с. 506].

Наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років позначилася криза КЄУ. Їхня діяльність не задовольняла ані освітніх потреб єврейської громади ані прагнень уряду. Тому на початку 1860-х років в урядових колах виникли думки стосовно ліквідації КЄУ. У 1864 році вісім місяців це та інші питання вивчав в Одеському навчальному окрузі члена ради міністра просвіти, піклувальник навчальних округів О.П. Постельс [10; 9, с. 225].

Необхідність ліквідації КЄУ заперечував Новоросійський генерал-губернатор П.Є. Коцебу. Управлінець-практик, на відміну від петербурзьких урядових теоретиків, далеких від життя, П. Коцебу чітко бачив усі недоліки в діяльності училищ і його пропозиції стосовно вдосконалення діяльності КЄУ були напроуд раціональні. Він пропонував: (1) об'єднати училища в єдину систему, відкрити підготовчі класи і тим усунути меламедів і седери від дошкільної підготовки; (2) увести до програми практичні ремісницькі курси, що давали б випускникам професійну підготовку; (3) призначати наглядачами КЄУ виключно євреїв, адже тодішні наглядачі-християни, часто поводитися жорстоко з учнями, відштовхуючи останніх від навчання; (4) збільшити асигнування, як на утримання учнів, так і жалування вчителів (тоді воно було мізерним – 250 карбованців на рік). Нарешті, на думку Коцебу, зміст навчання повинен бути якнайбільше погоджений з єврейським менталітетом («пристосування навчання до понять

Лазарь Генікес мав ранг колезького секретаря, а Маркус Гурович був почесним громадянином. Їхнє утримання на посаді у генерал-губернатора, як і після того, здійснювалося за рахунок сум коробкового збору [478].

і поглядів євреїв»), щоби зруйнувати у євреїв поширену думку про місіонерське та примусово-акультураційне призначення училищ [9, с. 227-228].

Одним з тих, хто підтримував створення і діяльність КЄУ, був Маркус Соломонович Гурович, учитель і «вчений єврей» при генерал-губернаторі. Він докладав неабияких зусиль для реформування освіти у катеринославських і херсонських колоніях. Це було надзвичайно важко, але, незважаючи на організаційні та фінансові складнощі, було відкрито 10 чоловічих і 2 дівочих училища у 10 колоніях: Бобровий Кут, Сейдеменуха (2 училища), Нагартав (2 училища), Добра, Єфінгарь, Львова, Новий Берислав, Романівка, Інгулець і Новополтавка. За цю діяльність М. Гурович отримав орден св. Станіслава 3-го ступеню і 500 карбованців винагороди [9, с. 223-224].

У 1873 році казенні училища були перетворені на т.зв. «єврейські початкові училища», що відповідали рівню церковно-парафіяльних шкіл, та «народні єврейські училища», що відповідали рівню повітових шкіл (більш високий рівень початкової освіти). Причина цього була проста. Як зазначав сучасник, «не зважаючи на двадцятирічні зусилля міністерства (просвіти – авт.дис.), казенні єврейські училища вкрай непопулярні між євреями» [14, с.302].

Діяльність казенних єврейських училищ оцінюється суперечливо. З одного боку, створені у похмурі часи Миколи I, училища переслідували мету примусового «просвітництва» в руслі консервативної просвітницької політики того часу, мали на меті сприяти примусовій акультурації й асиміляції євреїв. Не слід забувати також, що за характером навчальної програми, ці училища дорівнювали приходським та повітовим училищам, тобто, давали лише загальну початкову освіту.

З іншого боку, не можна не бачити їх внесок у розвиток єврейського Просвітництва (Гаскалі), адже до їх виникнення в Україні (і в Росії) не існувало світської єврейської освіти. Одночасно школи у багатьох випадках ставали організаційною та економічною базою реформаторів-маскілів, підвищували їх незалежність і вплив у громадах, стимулювали подальшу трансформацію єврейської громади. Видається, що, оцінюючи комплексно значення казенних єврейських шкіл, останній аспект слід

розглядати як провідний або, принаймні, перший серед інших рівних.

Ліквідація казенних училищ у 1873 році мала наслідком збільшення кількості єврейських учнів в світських навчальних закладах, одночасно неочікувано загостривши проблему недостатньої кількості єврейських навчальних закладів взагалі. Це посилило увагу єврейських громад, при чому, як традиціоналістів, так і маскілів до приватних традиційних єврейських закладів освіти. У наступні роки ці заклади стали центром боротьби між маскілами і мітнагедеми.

У межі осілости було дозволено відкриття традиційних єврейських закладів освіти: талмуд-тор, утримуваних на громадські гроші та призначених для навчання бідних і сиріт, хедерів – повністю приватних початкових навчальних закладів на чолі з меламедами (ребе), де навчалися діти більш-менш заможних батьків та сшиви – вищі релігійні навчальні заклади, утримувані на пожертвування, призначені для вивчення Усного Закону (Мішне Тора і Гемара, в сукупності – Талмуд).

Талмуд-тори відкривалися за клопотанням зборів єврейської громадськості (рос. «по общественному приговору»). Одночасно обиралася піклувальна рада з 6 осіб і подався на затвердження Статут («План») [10, с.1-3]. Також дозволялося відкривати приватні єврейські училищ з пансіоном або без такого². Зі зростанням популярності секулярної освіти, кількість таких закладів збільшується. У середині 1860-х років в краї таких нараховувалося 4 чоловічих із статусом парафіяльного та повітового училищ і 8 жіночих у такому ж статусі [10, с. 717]. Оскільки утримання таких секулярних закладів – це був бізнес, то така їхня кількість свідчить про відносно високий, як на тоді, темп модернізаційних процесів в єврейському середовищі краю.

Кількість учнів традиційних єврейських закладів освіти лише в Катеринославі була не тільки на порядок вище, ніж кількість євреїв в місцевій гімназії (від 150 до 200 осіб), але й майже вдвічі вищою, ніж кількість всіх єврейських дітей – гімназистів

² Унаслідок заплутаності нормативної бази (офіційно) та позиції уряду (насправді), євреї отримали повне й остаточне право відкривати приватні училища лише з 1906 року.

губернії. Постійне зростання наповнюваності традиційних (конфесійних) закладів освіти свідчило про стабільну потребу громади в цих інституціях.

У Херсонській губернії кількість учнів у традиційних єврейських закладах освіти була істотно вища, що пояснювалося більшою кількістю єврейського населення краю. У першій половині 1870-х років (не пізніше 1874 р.) в губернії нараховувалося близько 430 учнів у п'яти КСУ, до 500 учнів у трьох талмудторах, більше 1200 учнів у 74 хедерах і майже 400 у приватних школах [14, с. 303].

Основним навчальним закладом, призначеним для отримання традиційної освіти євреями, залишалися хедери, утримувані меламедами. Іноді ці останні спеціалізувалися як «даркедемеламедім», що давали початкові знання, та «ірбувья-меламедім», що давали загальні знання [14, с.302]. Усі урядові обмеження щодо видачі ліцензій (як тоді казали «дозволів» та «свідоцтв»), спроби встановити контроль над меламедами через іспити, суворі вимоги щодо освіти меламедів, наповнюваності класів (не менше 10 осіб), примусові програми, обов'язкові підручники – все виявилось марним. Меламеди обходили всі перепони і продовжували працювати тими методами, що збереглися з часів середньовіччя, викликаючи роздратування влади спротивом русифікації і урядовому примусовому просвітництву [11, с. 604; 466].

Прагнучи уникнути контролю державних органів управління освітою, хабарництва й здирництва з боку представників цих же органів, необхідності представляти власних учнів до іспиту з російської мови (якої не знали ні учні ні, бувало, й сам меламед) до казенних училищ, не бажали легалізуватися і не отримували необхідних свідоцтв (дозволів) на заняття навчальною діяльністю. Майже повсюдно кількість меламедів занижувалась місцевими рабинами, зобов'язаними двічі на рік – 1 травня і 1 листопада надавати відомості про кількість меламедів.

Між тим, багато з тих, хто пройшов хедер, згадували про це з неприкритою відразою, як про марно витрачені роки дитинства. Нищівній критиці систему єврейської традиційної освіти, особливо хедерів і ешив, піддавали відомі єврейські маскіли М. Моргуліс, Л. Біншток, інші. Видатний єврейський вчений-соціолог А. Руппін, що свого часу також навчався в хедері, вва-

жав, що хедер «охороняє єврейських дітей від будь-якого контакту із сучасною культурою і в цьому шкільному класі ортодоксальний юдаїзм відроджується знову з покоління до покоління». Для меламеда та його учнів «Талмуд є початком і кінцем знань»¹ [15, р.121-122]. Але, попри все, хедер дивним чином зовсім не відбивав подальше прагнення вчитися у євреїв. Відмічаючи це, Е. Діллон (E.V. Lanin) писав, що російське єврейство має настільки «ненаситну жагу» до освіти («insatiable thirst»), що перенони тільки посилюють її [15, р.15].

Декларуючи офіційно свою прихильність до справи освіти євреїв, царський уряд, тим не менше, був послідовно прихильний лише питанням уніфікації: русифікації, християнізації та асиміляції. Підтримуючи ще у відносно ліберальні 1860-ті роки єврейську частково секуляризовану освіту, як альтернативу традиційній релігійній, на початку 1880-х, коли стали даватися ознаки консервативно-охоронні тенденції, політика стосовно єврейської освіти стала зазнавати обмежень. Царський уряд не зупинявся у своєму прагненні повної її уніфікації та ліквідації етнічно-релігійних особливостей взагалі. Наприкінці 1890-х років, піклувальник одеського навчального округу Х. Сольський постави вимогу передати катеринославську талмуд-тору під контроль міністерства освіти, збільшити кількість предметів загальноосвітнього циклу, скоротити викладання традиційних релігійних єврейських дисциплін та взяти у штат кожного відділення вчителів-християн.

Це означало фактичну ліквідацію талмуд-тори й перетворення її на типовий світський навчальний заклад. Але із цим не могли погодитися вже катеринославські сіоністи, що, на відміну від маскілів 1860-х років, тепер, з огляду на часи формування і розвитку єврейського національного руху новітньої доби, прагнули протидіяти згубним національно-деструктивним процесам асиміляції й тому не вважали можливим подальший відступ у провідній для національного відродження освітній сфері. За ініціативою, зокрема, фактичного лідера єврейської громади Кате-

¹ Повна цитата: «The Cheder guards the Jewish child from any contact with modern culture, and it is in its school-rooms that orthodox Judaism is born anew from generation to generation... Talmud is the beginning and the end of knowledge».

ринослава М. Майданського, підтриманою іншими сіоністами, було вирішено заснувати єшиву для забезпечення необхідного рівня традиційної єврейської освіти.

У більшості міст, де мешкали євреї краю, та у деяких з єврейських колоній Катеринославщини і Херсонщини у другій половині XIX сторіччя були створені модернізовані талмуд-тори. У цих закладах здійснювалася як загальноосвітня, так і професійна підготовка єврейської молоді. Модернізовані талмуд-тори стали результатом швидкого трансформаційного розвитку єврейства регіону, відображаючи процес і результати формування його новітньої соціально-культурної моделі.

Перша елисаветградська талмуд-тора була заснована у 1858 році. Для організації її функціонування, єврейська громада викупила за 5 200 карбованців одноповерховий будинок неподалік від відкритого у 1852 році бейт-гамідраш (бесгамедріш – «Дім навчання», вид навчального закладу при синагозі, у якому вивчалися й досліджувалися окремі релігійні тексти; за призначенням близький до єшиви). У 1880 році, «в пам'ять 25-річчя царювання імператора Олександра II» при талмуд-торі було відкрите ремісниче відділення із слюсарнею та теслярнею.

Утримання закладу здійснювались за рахунок трьох джерел: коробкового збору, самофінансування із зароблених коштів і благодійницьких внесків, хоча цього явно не вистачало. З кінця 1880-х років було встановлене збільшене фінансування з коробкового збору в сумі 4500-6500 карбованців на рік, або близько 20-30% від суми витрат на утримання всіх єврейських закладів міста. Також надходили благодійницькі внески від приватних осіб. Отриманих грошей вистачало не тільки на загальні витрати та на жалування семи вчителів, але й на невелику доплату декільком кращим старшим учням ремісничого відділення. Учні безкоштовно забезпечувалися одягом та взуттям. Після побудови слюсарної майстерні у 1891 році, талмуд-тора отримала можливість часткового самофінансування за рахунок надання відповідних послуг населенню. Суми виходили непогані: у 1891 році таким чином було зароблено 892 карбованці, а у 1892 вже 2320 карбованців тощо.

Одеська талмуд-тора, як і власне в цілому вся система традиційної єврейської освіти в місті, відрізнялася високим сту-

ненем секуляризації і русифікації вже на хронологічно ранніх етапах модернізаційних процесів. Ініціаторами реформи закладу були видатний вчений, інспектор Одеського навчального округу М. Пірогов і директор талмуд-тори А. Гольденблум [19, арк. 1-4]. Важлива роль у просвітницькому реформуванні закладу належала також М.Г. Моргулісу, який із 1869 року був членом правління талмуд-тори і одночасно ремісничого училища при товаристві «Труд».

Непересічною особистістю був і згаданий вище директор талмуд-тори Аарон-Іцхак Гольденблум, один із фундаторів єврейської преси, зять О. Цедербаума та його співредактор по «Гамеліц» і «Коль Мевассер» («Голос, що провіщує»). Власне, завдяки своєму тестю цей достойник і став директором талмуд-тори. Будучи вихідцем з Німеччини, запрошений в Росію, він не знав ані російської мови, ані ідишу («жаргон») та й не прагнув їх знати. А. Гольденблум викладав німецьку мову (доволі погано, до речі) яка зберігалася в програмі саме заради нього. Але у талмуд-торі А. Гольденблум не користувався ані повагою, ані авторитетом. Він репрезентував і підтримував ідеї, вже малопопулярного на той час, німецького просвітництва, що викликало незадоволення і фактичну обструкцію з боку русифікаторські налаштованого педагогічного колективу. За свідченням сучасників, ці проблеми були викликані не стільки особистістю самого Гольденблума, скільки дріб'язковою заздрістю оточуючих до його удачливого тестя О. Цедербаума, колишнього «кравчика», як його називали в Одесі. Сам же А. Гольденблум зовні прагнув вирізнитися європейською інтелігентністю і завжди поважно ставився до своїх колег. Втім, це не заважало йому, попри «просвічені часи», регулярно застосовувати до бідних сиріт такі варварські методи виховання, як побиття різками. Однак, у родині і побуті він був напрочуд приємною і порядною людиною [1, с. 250-251, 416]. Наприкінці 1870-х років А. Гольденблум, відійшовши від освітніх справ, за протекцією впливових осіб обіймав дуже прибуткову синекуру у скандально відомій компанії «Грегор, Горовіц і Коган» у Бухаресті [11, с. 188]. Слідів іншої діяльності його у цей період відшукати не вдалося.

Піклувальниками закладу із моменту його заснування були такі відомі особи, як Е. Соловейчик та Іделе Гессен, спільний

пращур родини Гессенів (Юлій (Єхуда), Йосип, Данило). Вони істотно різнилися за характером: суворий військовий лікар, надвірний радник Е. Соловейчик і, по-батьківському м'який, ребе Гессен, але обидва являли єдине ціле у широму прагненні розвитку справи єврейської освіти [11, с. 71]. У той же час, на відміну від Гессена, лідер єврейської громади Одеси Е. Соловейчик, будучи також і гласним міської думи, розглядав талмуд-тору як засіб «поширення російської громадянськості». Усю свою енергію він витрачав на пропаганду і розвиток русифікації. І тільки погром 1871 року настільки приголомшив Е. Соловейчика, що він вимушений був кардинально змінити свої суспільні погляди. У загальній діяльності талмуд-тори також брали активну участь та її справами опікувалися купці М. Гольденберг, С. Гурович, А. Бродський із супругою, Л. Пінскер, «вчений єврей» М. Гурович, рабин Б. Трахтенберг тощо [11, с. 72, 260].

Усі дисципліни в одеській талмуд-торі, як світські (географія, математика, історія) так і релігійні, викладалися російською мовою або з перекладом на російську. У 1880-ті рр., коли стало зрозуміло, що загальноосвітніх дисциплін недостатньо, у закладі було започатковано викладання основ бухгалтерії та діловодства. Пізніше при Талмуд-торі було відкрито відділення для сиріт, хоча процес погодження зайняв декілька років. У 1860-1870-ті роки одеська талмуд-тора ще вважалася центром просвітництва й оплотом маскілів. Лише пізніше вона стане центром русифікаторства, і, не стільки спрямованого на підвищення загального культурного рівня єврейства, скільки акультураційно-асиміляційного, як пише сучасник, «казенного» [11, с.62]. Акультураційний напрям одеської талмуд-тори схвально сприймався і підтримувався владою, тому цей заклад отримував відносно непогане матеріальне утримання із сум коробкового збору протягом всього часу свого існування.

У ортодоксальному єврейському середовищі модернізовані талмуд-тори (а іншими вони не могли й бути) викликали засудження і навчатися там вважалось для правовірного єврея неподобством і приниженням. Не дивно, що спочатку «світло Гаскали» а, згодом і русифікація у якнайширшому її розумінні, мали своїм об'єктом злиднених єврейських сиріт – найзнедоленіший прошарок тогочасного єврейського суспільства. Позбавлені сі-

мейного виховання, своє перебування у талмуд-торі вони розглядали як «єврейську повинність» і все єврейське, як нездатне до життя, одразу відкидалося ними по виході із закладу. Отже, «талмуд-тора, в цілому, досягала тієї мети, якої прагнули тодішні русифікатори» [11, с. 259, 412].

Попри все, часткова секуляризація талмуд-тор і відкриття при них ремісничих відділень та заснування ремісничих училищ мали винятково важливе значення в розвитку модернізаційних процесів в єврейському середовищі. Більша частина єврейських ремісників, як показано у розділі 3 цієї дисертації, за рівнем доходів відносились до нижчого та лише іноді до середнього про шарку населення. Ці прошарки були репрезентовані, як правило, ортодоксами-традиціоналістами. Учень ремісника, довгі роки навчаючись і, як правило, проживаючи в домі ремісника, відтворював ортодоксальну юдейську модель соціальної поведінки. Він погано знав російську мову, дотримувався релігійних норм, обмежував освіту Талмудом і талмудичною літературою, брав ранній екзогамний шлюб і відповідно виховував дітей. Його соціалізація була можлива лише в рамках єврейської громади.

Зрозуміло, що учень ремісничого відділення частково секуляризованої талмуд-тори в цьому випадку виглядав набагато вигідніше. Його духовний світ і освіта не обмежувались Талмудом. Знання державної мови відкривало йому інші, позаобщинні шляхи соціалізації і дозволяло відтворювати християнську модель соціальної поведінки. Громада (община) переставала бути для нього абсолютним авторитетом. Відтак, зрозуміло, чому єврейські традиціоналісти вороже ставилися до будь-яких спроб реформування талмуд-тор та хедерів.

Вищим єврейським навчальним закладом була єдина на всьому півдні України одеська єшива («Одеський вищий з єврейської науки навчальний заклад «Єшибот»), заснована у 1866 році. Решта єшив межі осілости розташовувалась, в основному, в Литві і Білорусі: Гродно, Вільна, Мінськ, Пінськ, Луцьк, Ковно, Воложин, Мір. Одеська єшива була модернізованою, тобто в ній, на відміну від традиційних, викладалися дисципліни загальноосвітнього циклу та застосовувалась урочна, аналогічна світській шкільній, система організації навчання.

Спочатку на чолі одеської єшиви стояли традиційні єврейські авторитети: голова одеського релігійного суду «бейт-дін» Іехіель Гальперін та, після його смерті, дуже недовгий час суддя цього ж суду (даян) Дов-Бер Фільштейн. Але під тиском місцевої влади на цю посаду був призначений більш «благонадійний» Маркус Гурович, людина, безумовно, інтелігентна і освічена, прихильник Гаскали в її радикальному, німецькому варіанті. М. Гурович прагнув до секуляризації і європеїзації єврейської освіти, але ці його прагнення не викликали ентузіазму упіктувальників єшиви, оскільки значну частину бідних євреїв Одеси, чії діти і навчалися в єшиві, складали традиціоналісти і ортодокси. Згодом маскіла М. Гуровича було усунуто від посади, а лідери громади перейнялися реалізацією давніх планів, – ще з часів переїзду на початку 1860-х років зі Львова до Одеси казенного рабина, д-ра Симона Швабахера, чия, власне, це й була ініціатива, – перетворення єшиви на рабинську семінарію.

Постать д-ра С.Л. Швабахера заслуговує на окрему увагу. Симон Арье (Шимон Урія-Леон) Швабахер народився в містечку Обердорф, Королівства Вюртемберг у 1820 році, в родині місцевого рабина. У 1842 році він успішно закінчив Тюбінгенський університет. Невдовзі він став рабином у Шверині, а у 1860 році на запрошення місцевої громади переїхав в Одесу, де й служив рабином Бродської синагоги майже до кінця своїх днів. С. Швабахер в очах частини місцевого єврейства репрезентував європейську культуру і освіченість. Другом його молодості, товаришем був майбутній німецький письменник Бертольд (Моше Барух) Ауербах. Коло його постійного спілкування в Одесі становили представники єврейської інтелігенції, заможного та впливового єврейства міста, зокрема, один із фундаторів сіоністського руху Л. Пінскер, засновник російської єврейської літератури О. Рабинович, письменник І. Аксенфельд⁴, всі ті представники нової єврейської інтелігенції, що об'єдналися навколо Бродської синагоги і її рабина.

⁴ Твори останнього не набули на батьківщині широкої відомості. У 1852 році Миколою І письменнику було відмовлено в проханні відкрити в Одесі єврейську типографію. Лише син І.Аксенфельда, Август Аксенфельд, професор Сорбони, видавав у Франції твори батька французькою, зробивши, таким чином, твори одеського нотаріуса частиною культури європейського єврейства [584 с.330].

Рабин швидко став відомою і впливовою особою серед єврейства не тільки Одеси, а й усього південного краю [11, с. 229]. Прихожани синагоги відмічали надзвичайний ораторський талант рабина, його артистичність, натхненність, з якою він читав проповіді чи виступав. Не дивно: в молодості С. Швабахер хотів стати актором. Перекази про проповідницький талант бродського ребе поширювалися по всій межі осілости і до нього в Одесу на навчання стали приїздити молоді рабини із білоруських та литовських губерній. Рабин вмів знаходити й спільну мову з місцевою владою. Тому, коли постало питання про заснування рабинської семінарії в Одесі, піклувальник одеського навчального округу А.А. Арцимович одразу запропонував на цю посаду С. Швабахера [11, с. 229].

Громадська діяльність рабина, активне опікування благодушництвом, здобули йому авторитет і повагу. Він викладав Закон Божий в Рішельєвській гімназії, був серед фундаторів Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв, єврейської богадільні, дешевої їдальні для бідних, ремісничого товариства «Труд». Це Товариство, що мало на меті поширення ремісництва серед єврейства, було створене за ініціативи рабина Швабахера і за підтримки, зокрема, письменника О. Рабиновича, журналіста М. Шапіро, лікарів Абрамсона, І. Дрей, С. Левенсона [11, с. 210; 473]. Головою правління товариства довгі роки, попри інтриги недоброзичливців, залишався рабин С. Швабахер. За підтримки Г. Гінцбурга та С. Полякова, при Товаристві «Труд» у 1864 році було створене ремісниче училище із столярно-меблевою, чавунно-ливарною та слюсарно-механічною майстернями.

Цікавим є ставлення рабина до русифікації, так популярної у 1860-1870-ті роки серед єврейства. За свідченнями сучасників, рабин часто говорив про необхідність і важливість русифікації, при цьому залишаючись «наскрізь просякнутим німецькою культурою» і ані слова не розумів російською.

Однак, не все було так добре. Своїми постійними реформаційними прагненнями рабин часто викликав незадоволення нижнього і частини середнього прошарку міської єврейської громади. Деякі його нововведення, як наприклад, прагнення встановити в синагозі орган, викликали незадоволення навіть у реформаційно налаштованої частини громади. Викликала відчу-

ження і німецька мова проповідей Швабахера та незнання російської, тому рабину був обраний помічник, д-р Соломон Манделькерн, що проповідував російською. З початку 1880-х років авторитет Швабахера став слабшати. Німецькі євреї – ровесники рабина, поступово відходили у інший світ, а від їхніх емансипованих нащадків і нової єврейської молоді рабина все більше відділяла глибока вікова і ментальна прірва. Останні його роки на посаді були затьмарені, чварами з іншими рабинами. Чергова урядова заборона – тепер, обіймати посади рабинів євреям-іноземцям, – змусила С. Швабахера у 1888 році облишити свою посаду. Він тяжко переживав удар долі і невдовзі (того ж року) помер. Тоді ж, на знак пошани до його заслуг, піклувальна рада Одеського єврейського сирітського дому, встановила портрет рабина у залі засідань.

Через перепони об'єктивного і суб'єктивного характеру (які не є предметом нашого дослідження), тільки у 1907 році (події 1905 року суттєво затримали процес) єшива отримала статус вищого релігійного навчального закладу, нову назву «Вища школа юдаїзму», а її випускники отримали право обиратися рабинами. Тодішній директор народних училищ Херсонської губернії А. Уваров підтримував збереження, єдиного тоді на півдні країни, вищого єврейського релігійного навчального закладу.

До участі в діяльності одеської єшиви поступово долучалися впливові авторитети, як відомий публіцист, громадський діяч, один з фундаторів єврейської преси в Росії, засновник, видавець і редактор «Га-Меліц», «Коль Мевассер», «Вестніка руських євреїв» (пізніше перейменованого на «Рассвет») і дід відомого російського марксиста Ю. Мартова О. Цедербаум; один з фундаторів єврейської класичної літератури Менделе Мойхер Сфорім, видатний єврейський філософ і публіцист Ахад Га-Ам (Ашер Гірш Гінцберг), М. Лілієнблюм, М. Моргуліс. В розробці програми єшиви брав участь Шимон Дубнов. Видатну роль в організації єшиви відіграв відомий вчений-талмудист, публіцист, сіоніст, випускник ковенської єшиви рабин Хаїм Черновіц (Рав Ца'ір, тобто, «молодий рабин», 1870/71-1949), один з представників відомої єврейської родини літераторів і громадських діячів. Промовистою характеристикою рабина Х. Черновіца є те, що сміху (рукопокладення) він отримав від відомого ковенсько-

го рабина І.Е. Спектора. Х.Черновіц був прихильником реформи як юдаїзму, так і методів релігійного навчання в ешиві. З самого початку своєї педагогічної діяльності в ешиві рабин Черновіц намагався розробити модернізовану методіку викладання Талмуду, чому присвятив свої книги «Ши'урим ба-Талмуд» («Заняття з Талмуду», в 2-х томах, 1903) і «Кицур га-Талмуд» («Скорочений Талмуд», в 2-х томах, 1919–22), пропонуючи при навчанні Талмуду методи дослідження і поміркованої критики замість схоластичної полеміки, тобто ті методи викладання, що застосовувались у більшості рабинських семінарій Європи. Важливим життєвим і науковим досягненням Х. Черновіца стало створення 4-томної «Історії Галахи» [18]. На запрошення Х. Черновіца в ешиві викладали єврейський історик І. Клаузнер та видатний єврейський поет Х.-Н. Бялік.

Отже, діяльність одеської ешиви відображала як суспільні процеси, що відбувалися всередині єврейського середовища, з притаманною йому і такою, що посилювалась, боротьбою традиціоналістів, ортодоксів і реформаторів, так і вплив соціально-політичних і економічних процесів, що відбувалися у цей час на півдні України. Протистояння традиціоналістів і реформаторів навколо традиційних (конфесійних) єврейських закладів освіти було явищем, у цілому, іманентним єврейським громадам Півдня України. Певною мірою це консервувало традиційну (конфесійну) єврейську освіту, зберігши основні її принципи аж до утворення Держави Ізраїль у 1948 році і в цьому сенсі мало позитивний характер.

Розвиток освіти в середовищі єврейства краю можна поділити на два періоди: 1850-початок 1880-х років та середина 1880-х – початок 1900-х років. У перший період освіта в єврейському середовищі Катеринославщини й Херсонщини зазнавала найбільшого впливу трьох чинників: економічних потреб єврейського населення, урядової політики та ідеологічного впливу Гаскалі, що слабшав. Засобом здійснення освітньо-модернізаційних змін були секуляризація і русифікація навчальних закладів і освітнього процесу в усіх їх варіантах. Зовнішнім виявом цього було введення загальноосвітніх предметів до програм єврейських закладів освіти – хедерів і талмуд-тор та відкриття при останніх ремісничих відділень. Провідниками цих

змін були реформаційно налаштовані представники єврейського підприємницького прошарку — фінансово-донорської частини єврейської громади.

У другий, постпогромний період (1880-ті – початок 1900-х рр.), при збереженні економічного і політичного чинника, зникає вплив Гаскали на розвиток освіти, натомість значно зростає вплив ідеї єврейського національного відродження, палестинофільства і сіонізму. Процеси секуляризації і русифікації значно уповільнюються, коло провідників і фінансових донорів модернізаційних набуває вираженого національно-орієнтованого забарвлення.

Реформа традиційної єврейської освіти, введення викладання загальноосвітніх предметів в програму традиційних єврейських закладів освіти – ешиви і Талмуд-тора і відкриття при останніх ремісничих відділень, були викликані прямим впливом новосформованої ринкової економіки, потребами ринку робочої сили, зростанням попиту на кваліфікованих робітників. При цьому єврейська громадська, частково секуляризована реміснична освіта виконувала, насамперед, соціально-захисну і соціально-виховну функції, а традиційна функція трансляції в еталонному вигляді національної історико-культурної і релігійної традиції наступним поколінням була максимально обмежена. Оволодіння ремеслом концепцією єврейської освіти розглядалося як засіб виживання, а перебування в школі — як засіб виховання і корисного соціального утримання дітей єврейської бідноти. У той же час, світські, державні заклади ремісничої освіти мали на меті забезпечення соціально-економічної функції, тобто, забезпечення ринку дешевою і кваліфікованою робочою силою. Відтак, неуспіх останніх в єврейському середовищі вважається нам достатньо обґрунтованим. Реформовані талмуд-тори стали результатом швидкого трансформаційного розвитку єврейства регіону, відображаючи процес і результати формування його новітньої соціально-культурної моделі.

Декларуючи офіційно свою прихильність до справи освіти євреїв, царський уряд, тим не менше, був послідовно прихильний лише питанням уніфікації: русифікації, християнізації та асиміляції. Підтримуючи ще у відносно ліберальні 1860-ті роки єврейську частково секуляризовану освіту, як альтернативу

радиційній релігійній, уже на початку 1880-х, коли стали даватися ознаки консервативно-охоронні тенденції, політика стосовно єврейської освіти стала зазнавати більших обмежень.

Виникнення нової, секулярної єврейської інтелігенції каталізувало процеси модерного націотворення, а її швидке збільшення було їх прямим свідченням і результатом. З появою цієї нової інтелігенції єврейство ставало повноправною класичною модерною нацією.

Список використаних джерел

- Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Торе и Сиротском доме (1868-1870) / Мордехай Бен-Ами // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С.М. Дубнова. Т. VII. — Петроград, 1914. — С. 62-77, 247-262
- Брамсон Л.М. К истории начального образования евреев в России / Л.М. Брамсон. — С.-Пб. : Типо-литография А.Е. Ландау, 1896. — 76 с.
- Гершенгорн И. Наша начальная школа / И. Гершенгорн // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — С. Пб. : Типо-литогр. А.Е. Ландау, 1883. — Кн. 7/8. — С. 16-21.
- ДАКО. — Ф. 18, оп. 1, спр. 529. Журнали засідань Єлисаветградської міської думи за 1871 р., 61 арк.
- ДАКО. — Ф. 369, оп. 1, спр. 3, Видатково-прибуткові документи щодо утримання Єлисаветградського казенного училища, 1885 р., 47 арк.
- ДАОО. — Ф. 2, оп. 1, спр. 1742, Про виклопотання дозволу піклувальній раді Одеського єврейського сирітського дому поставити в залі засідань портрет покійного доктора Швабахера, 1888 р., 4 арк.
- Екатеринославский юбилейный листок: 1787-1887. — Екатеринослав, 1887. — №11
- Исторический очерк г. Елисаветграда / Сост. и издал А.Н. Пашутин. — Елисаветград : Лито-типография бр. Шполянских, 1897. — 311 с.
- Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора / Осип Михайлович Лернер. — Одесса: Типография Г.М. Левинсона, 1901. — 239 с.
- Отчет по управлению Одесским учебным округом. 1863 год // Журнал МНП. Часть СХХII. — С.-Пб.: В тип. Юсафата Огризко, 1864. — С. 714-763.

11. Н.Н. Из впечатлений минувшего века. Воспоминания среднего человека // Еврейская старина. Трехмесячник еврейского историко-этнографического общества, издаваемый под редакцией С.М. Дубнова. Том VIII. — Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. — С. 186-200.
12. Познер С.В. Меламед и закон: (ист. очерк) / С.В. Познер // Восход. — 1903. — Кн. 10 (октябрь). — С. 47-65.
13. Справочная книга по народному образованию евреев. Пособие для деятелей по еврейскому народному образованию и учителей еврейских школ / сост. делопроизводитель Комитета [Киевского отд. Обва распротр. просвещ. между евреями в России] Х.-Б. Вайншельбаум.—К. : Тип. «Ельник». 1907. — 188 с.
14. Статистическое обозрение Российской империи // составил В. де Ливрон, действ. член Имп. русского геогр. общ.. — С.-Пб. : Тип. «Общественная польза», 1874. — 307, 48 с., прил.
15. Lanin E.B. The Jews in Russia / E.B. Lanin / Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors? [1890-1891?]. — 30 p.
16. Ruppin A. The Jews in the Modern World. Lecures in Jewish Sociology at the Hebrew University of Jerusalem / A. Ruppin; With an introduction by L.B. Namier. — London : Macmillan and Co., Limited, 1934. — 423 p.
17. Ruppin A. The Jews of To-Day / A. Ruppin; translated from German by Margery Bentwich. With an introduction by Joseph Jacobs, Litt.D. — New York : Henry Holt and Company., 1913. — 310 p.
18. (іврит) Черновіц Хаїм. Толдот га-Галаха / Хаїм Черновіц. — Нью-Йорк : га-Ваад ле-Хоцаат коль Кітве Рав Ца'ір, 1934 – 1950 (Історія Галахи).